

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L

R
E
S
E
A
R
C
H

F
E
L
L
O
W
S

A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

July 2021

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

Special Issue 270

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kiswat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhuzawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

WATIDHAN
Dr. Smt. V. U. Patil Arts & Science College
-late Dr. B. B. Deshpande
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Special Issue - 270 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal

E-ISSN :
2348-7143
July- 2021

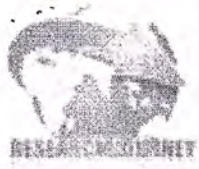
July-2021

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL
Special Issue 270

Chief Editor - Dr. Dhanraj T. Dhangar, Assist. Prof. (Marathi) MGV's Arts & Commerce College, Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA	Executive Editors : Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English) Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi) Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi) Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)
--	--

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and imensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet - Taliye landslide of hillock crashing onto village, burying 84 human being.

© All rights reserved with the authors & publishers. Price : Rs. 1000/-

DR. B. S. DESATE, PRINCIPAL,
Late Dr. B. S. Desate Science College
Sakri, Tal Sakri, Dist. Dhule

'RESEARCH JOURNEY' International E-Research Journal
Special Issue - 270 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal

E-ISSN :
2348-7143
July- 2021

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors :

- ◆ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India
- ◆ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Bulgaria
- ◆ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India
- ◆ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ◆ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ◆ Dr. Shaikendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ◆ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] India
- ◆ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ◆ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ◆ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kerna, Goa, India
- ◆ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ◆ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India
- ◆ Dr. Sanjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]
- ◆ Prof. Vijay Shirsath - Nanasabab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India
- ◆ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] India
- ◆ Dr. K. B. Galkwad - MGV's SPH ASC College, Nampur, Dist. Nashik [M.S.] India
- ◆ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Coll. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India
- ◆ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] India
- ◆ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkhedra [M.S.] India
- ◆ Prof. K. P. Waghmare - Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi [M.S.] India

Advisory Board :

- ◆ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ◆ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ◆ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ◆ Dr. S. M. Tadkodkar - Retd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ◆ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ◆ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ◆ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ◆ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ◆ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ◆ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J. Somaiya College, Kopergaon
- ◆ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ◆ Dr. Ullam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mundals ACS College, Shahada
- ◆ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ◆ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ◆ Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ◆ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ◆ Dr. Amol Katgaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by :-

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanraj@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Special Issue - 270 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal

E-ISSN :
2348-7143
July- 2021

24	बाल साहित्य में आदर्श बोध	डॉ. संतोष पवार	117
25	शोधित पीढ़ियों के कवि राजेश जोशी	डॉ. कल्पना पाटील	121
26	वर्तमान जगत् में परिवर्तनशीलता की माध्य देना : नागी विमर्श	डॉ. रुपाणी चीखरी	126
27	अनुवाद की प्रक्रिया, तकनीक और समस्याएँ	डॉ. निवाकर शेष	130
28	वैश्वीकरण में हिंदी की स्थिति और दिशा	डॉ. संतोष पवार	136
29	चित्र लेखन	डा.अरुण जाधव	140
मराठी विभाग			
30	आदिवासीनी देवबांधणी : एक विश्वनाट्य	डॉ. मंजुती मस्करेन्ट्स	143
31	आदिवासी फोकी नोकमानसानीन धार्मिक गण, गमारंभानी पारंपारिक गीते	डॉ. एस. एस. वैरजुदे	147
32	संत तुकारामांच्या अंतर्गतून सामाजिक फलश्रुती	डॉ. रासनाथ चौखरी	153
33	महाराष्ट्रातील संतांचे समाजप्रबोधनाचे कार्य	डॉ. कैनास बाप	158
34	धर्मभोळेपायाचा नाश करणारा सत्यशोधक विचार	डॉ. वीराम गवकर	164
35	मराठी साहित्य आणि जीवनमूल्य : एक शोध	डॉ. नामदेव सोडवीर	174
36	'नवत' कादंबरीचा अभ्यास : चिंतितक अभ्यासाने एक आदर्श स्वरूप	डॉ. शिवाजी पंशांत	178
37	विद्वान बाबांच्या कवितेतील द्विनेत्रीवता	डॉ. वीराम गव्हारे	182
38	विदर्भाच्या मराठी पत्रातील कृषी जाणीव	डॉ. संजय पोहरे	187
39	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर आणि समकालीन समाज	डॉ. आर.एस.सुरवसे	191
40	भाताबाई हुबळीकर यांच्या 'आता पन्नाला उरानी बात' मधून व्यक्त होणारा खोबाव	डॉ. मधुता शोर्लीकर	194
41	२००० नंतरच्या ग्रामीण कादंबऱ्यांचे स्वरूप आणि विशेष	डॉ. शिवाजी हुसे	200
42	विजय पाटील यांचे ग्रामीण कथा विश्व	डॉ. पद्माकर नानावे	206
43	वर्तमानातील आदिवासी कवितेतील संवेदना (१९९५ ते २०२०)	डॉ. प्रकाश बट्टी	210
44	शिवांचे ग्रामीण कादंबरीलेखन	डॉ. राजेंद्र बरभारे	216
45	संत गाडगेबाबांच्या पीरतनातील वैज्ञानिक दृष्टी	डॉ. सी. रजनी सुंगसे	224
46	राष्ट्रमंत्र तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातील मानवी मूल्ये	डॉ. बाबुरेव वने, डा. छाया शर्मे	227
47	मानवात परिणत : स्वरूप व परिणाम	डॉ. वीराम गवकर	230
48	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित चळवळ	डा.आर.एस.सोडवीर	240
49	विदर्भातील मराठी पत्रा : आणखी आणि अभिव्यक्तीच्या अंगाने स्वतंत्र वाटचाल करणारे निवडक पत्राकार	डॉ. संजय पोहरे	245
50	शिवांची समकालीन प्रवायवर्तन : काही निरीक्षण	मनीषा खेटी	253
51	स्वातंत्र्योत्तर मराठी व हिंदी भाषांमधील दलित कथांचा एकमेकांनी तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. मधुन नेकर	259
52	भारतीय महिलांची बदलती स्थिती	डॉ. अनंत देवमुख	262
53	मराठवाड्यातील चळवळी व त्यांची मराठवाड्यातील कादंबरीकारांचे लेखन		267

महाराष्ट्रातील संतांचे समाजप्रबोधनाचे कार्ये

डॉ. कैलास बुधा वाघ

श्रीमती, विमलबाई उ. पाटील कला व

कै.डॉ.भा.स.देसले विज्ञान महा. साक्री, जि. धुळे

मो.नं. ९८९००३०३८०

Email- kailaswagh555@gmail.com

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्राची भूमी ही थोर संतांची भूमी आहे असे म्हटले जाते. चारकरी संप्रदायाचा पाया संत ज्ञानेश्वर यांनी रचला आणि संत तुकोबारायांनी त्यावर कळस चढविला. असे म्हटले जाते आणि म्हणून असे म्हटले जाते की " ज्ञानेदेवे रचिला पाया, तुका झालिया कळस" महाराष्ट्रातील संतांनी फक्त विठ्ठलाचे नामस्मरण करा असे सांगितले नाही तर त्यांनी आपल्या ओवी, अभंग, भारुड, किर्तनातून समाजप्रबोधनही केलेले आहे. आपल्या समाजात शतकानुशतके अनेक प्रकारच्या अनिष्ट रुढी, प्रथा, परंपरा, दैववाद, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, व्रतवेकल्ये, ढोंगी साधू यांचे प्राबल्य आढळून येते. काही गोष्टी हळू हळू कालबाह्य झाल्या तरीही काही चालूच आहेत. यामुळे समाजातील लोकांचे शोषण होते., लुबाडणूक, फसवणूक होते आणि यामुळे समाज दैववादी, निराश, दुबळा, अंधश्रद्धाळू- बनतो. या सर्व वाईट प्रथांचा नायनाट करण्यासाठी संतांचे मोठे योगदान आहे. त्यांनी आपल्या अभंग ओव्यांतून समाज प्रबोधन करून समाजाला जागृत करण्याचे तसेच मानवतावाद प्रस्थापित करण्याचे कार्य केलेले आहे.

संतांचे समाज प्रबोधनाचे कार्ये :-

महाराष्ट्रातील संतांनी आपल्या समाज प्रबोधनातून 'मानवतावाद' हाच मुख्य विचार मांडला. माणसाला म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळवून त्याला जगण्यास समर्थ बनविणे हेच त्यांचे प्रमुख ध्येय होते. सर्व मानवप्राणी एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत. त्यांच्यात दुजाभाव नको हा विचार मांडण्याबरोबर समाजातील विविध प्रश्नांवरही प्रबोधनाचे कार्य केले. यात सुरुवातीला आपण अभ्यास केल्यास महात्मा चक्रधर स्वामी यांचेपासून सुरुवात करता येईल.

श्री. चक्रधर स्वामी :-

श्री चक्रधर स्वामींनी महाराष्ट्रातूनच समाजप्रबोधनाचे कार्ये हाती घेतले. त्यांनी ज्या ठिकाणी शक्य असेल तेथे जुन्या रुढी, परंपरा, चालिरीती बाजूस सारून आपल्या सद्विचारांनी समाजाची सेवा केली. दिन दलिताना जवळ केले. श्री चक्रधर स्वामींनी तत्कालिन काळात समाजक्रांती केलेली दिसून येते. दिनदिन जीवनात स्त्रीया आणि शुदातिशुद्र हे जे दोन हिंदू समाजाचे उपेक्षित आणि दलित घटक होते त्यांना धार्मिक समतेचे हक्क प्राप्त करून देण्यासाठी बाराव्या शतकात ज्ञानेश्वरांच्या आधी महानुभाव पंथाची स्थापना करून दिली. त्यांनी समाजाला अंधश्रद्धेतून बाहेर काढण्यासाठी अहिंसक पंथ स्थापन केला. समाजातील लोकांना सरळ व सोप्या जीवनपध्दतीची त्यांनी ओळख करून दिली. जातीभेद मोडण्याच्या बाबतीत त्यांचे आचरण क्रियाशील होते. त्यांनी एका चांभारावर आपली कृपा केली चांभाराचे या विषयी 'चर्मकारा भेंटि' या लिळेत श्रीचक्रधर स्वामींनी महदाईसला चांभाराची हकीकत सांगितली. चक्रधरांमुळे चांभारास विदेहावस्था प्राप्त झाली. त्याची ईश्वर पुरुष पुजा होत असल्याचे पाहून त्याच्याच गावचे इतर चांभार म्हणतात की, "एथ देवो जला : एणें गावी विटाळिला" या कृत्यामुळे त्याला शिक्षाही होते परंतु तो विदेहावस्था अनुभवित होता. श्री चक्रधर स्वामींच्या मते विदेहावस्थेत स्थित्यानंद भोगणाऱ्या व्यक्तीचा छळ करणे, शिक्षा करणे हे पाप असून त्यांना निःसंतान करणे हीच खरी शिक्षा आहे. याविषयी श्री चक्रधर स्वामी म्हणतात की " सर्वज्ञे म्हणतीले : तया तवं तयाचा निर्वसू जालाः" चक्रधरांनी चांभाराचे सामाजिक रोषापासून संरक्षण केले. त्यांनी आपली कृपादृष्टीचा प्रारंभ एका चांभारापासून करून जात - पात पाळणे वाईट असून 'माणूस' हा संकल्प असे विचार मांडून तशी कृती केली.

जातनिर्मूलन करून महानुभावानी जातीप्रथेला मूठमाती देण्याचे कार्य केलेले दिसून येते. चक्रधरानी दलितांच्या महार-मांगांच्या घरी जातांना किंवा त्याठिकाणी जेवतांना कोणताही अद्भूत चमत्कार न करता आपले वागणे सरळ व सुसंगत ठेवले. तसेच स्त्री- पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला म्हणून श्री. चक्रधर स्वामींनी, अंधश्रद्धा जुन्या चालिरिती, रुढी-परंपरांना छेद देत समाजप्रबोधनाचे कार्य केलेले दिसून येते.

संत ज्ञानदेव :-

वारकरी संप्रदायातील महत्त्वाचे संत म्हणून ज्ञानदेवांकडे बघितले जाते. त्यांना 'माऊली' अशी उपमा दिली जाते. संत ज्ञानदेवांचा अद्वैत अनुभूती हा तत्वज्ञानाचा विशेष. तर आध्यात्मिक व नैतिक उन्नती हा त्यांच्या नितिविचारांचा पाया होय. समता, अनासक्त बुद्धी, सर्व प्राणी मात्रावर भुतदया, निष्काम सेवा एकूणच काय तर मानवतावादाचे चिंतन त्यांच्या ज्ञानेश्वरीतून पाझरतांना दिसून येते. संत ज्ञानदेवांच्या ज्ञानेश्वरीतून मानवी जीवन उजळून टाकण्याचे सामर्थ्य आहे तसेच त्यांनी आपल्या ज्ञानेश्वरीतून समाज प्रबोधनावर प्रकाश टाकलेला आहे ज्ञानदेवांनी परिस्थिती सोबतच समाजाचे प्रबोधन करणेसाठी त्यांनी आधी समाजमन समजवून घेतले. "ज्ञानदेव माणसांच्या दोनच जाती मानतात सज्जन (देवी) दुर्जन (आसुरी) देशकालपरतचे व्यक्तिचे आणि समाजाचे नियमन करण्यासाठी धर्मशास्त्राचा आधार ज्ञानदेवांनी घेतला आणि चेदोक्त धर्माला काल सापेक्ष स्वरूप देण्यासाठी प्रस्थान त्रयीपैकी असलेला भगवद्गीता निरूपणासाठी ज्ञानदेवांनी स्विकारली" जनसामान्यांच्या विकासाचा मार्ग त्यांनी गीता निरूपणातून सर्वसामान्यांना खुला करून दिला आणि धर्मभावनेला, आध्यात्म्य आणि श्रेष्ठ जीवन मुल्यांचे, अधिष्ठान मिळवून दिले. मानवाचे पुर्णत्व सामाजिक प्रतिष्ठेवरच अवलंबून राहत नाही तर त्याच्या व्यक्तिगत चारित्र्यावर ते अवलंबून असते हा विचार ज्ञानदेवांनी प्रभावीपणे केला. "ज्ञानदेवांनी स्वतःला आलेल्या 'अनुभवाचे बोल समस्त समाजाच्या कल्याणासाठी प्रकट केले. ते ज्ञानेश्वरीतून मांडतात की

" अलौकिका न हो आये। लोकांप्रती "

"प्रकट गृह्य बोले। विश्व ब्रह्मचि केले "

हे विश्वची माझे घर। ऐसि मती जयाची स्थिर" *

जनसामान्यांच्या उधाराविषयीच्या तळमळीसोबतच ते म्हणतात की हे संपुर्ण विश्व माझे, सामान्य जनांचे आहे. अशा प्रकारे ते मानवतेच्या पुरस्कार करतात ज्ञानदेवांच्या मनात मानवाविषयी नितांत प्रेम करुणा, दया होती. मानवतावाद होता. त्यांचेच मुर्तिमंत उदाहरण म्हणजे त्यांनी ज्ञानेश्वरीतून मागितलेले 'पसायदान' होय आणि म्हणून ज्ञानदेवांच्या हृदयात, मनात विश्वकल्याणाची किती तळमळ होती, हे आपल्या लक्षात येते.

संत नामदेव :-

संत साहित्यामध्ये संत नामदेवांचे काव्य आणि कार्य अनेक दृष्टींनी महत्त्वाचे असंच आहे. नामदेव बालपणापासूनच विद्वलभक्तीत मन असायचे. कारण त्यांच्या कुटूंबातच तसे वातावरण होते. त्यांचे संपुर्ण अध्ययन शिक्षण सपरिवार होत राहिल्यामुळे पुढे त्यांनी कीर्तनसेवा सुरु केली. संपुर्ण विश्वात ज्ञानदीप लावण्याचा हेतूने मराठी-हिंदी भाषेतून अभंग, पदरचना केली त्यांनी भजन, कीर्तनाच्या संप्रदायाची केलेली उभारणी, मराठी संताचा गोतावळा गुरुप्रथातील पदरचना, भुपाळ्या, आरल्या अशा विविध रचनांमधून साधलेला लोकसेवेचा वसा, दृष्टीकोन व त्यातून केलेले समाजप्रबोधन फार मौलिक आहे. संत नामदेवानांनी आपल्या अभंग, कीर्तनातून समाजप्रबोधनात्मक समतावादी विचार मांडलेले दिसून येतात. संत नामदेवांनी आपल्या समाजबोधवांच्या वर्तनाला नैतिक अधिष्ठान असावे तसेच त्यांची पारमार्थिक वाटचाल सोपी व्हावी यासाठी त्यांनी आपल्या अभंगरचनेत मौलिक तत्वज्ञान मांडले. त्यांनी विद्वलभक्तिला प्राधान्य देत ज्ञानमार्ग, योगमार्ग, कर्ममार्ग, व भक्तिमार्ग असे भगवद्गीतेत सांगितल्याप्रमाणे तशी वाटचाल केलेली दिसून येते.

नामदेवांनी जातिनिरपेक्ष धर्मविचार मांडला आहे. नामदेव हे शिंपी समाजात जन्माला आलेले होते. त्यांचा ग्रामीण जीवनाशी जवळचा संपर्क आलेला होते. त्यांच्या काळातील समाजातील विषमता विषयक वर्णन करतांना ते म्हणतात, "एक बेसती अश्यावरी । एक चालती चरणचाली।

एक जेवित्ती मिष्टान्न । एका न मिळे कोरात्र ।।" (ना.गा.१२/२/५३२)

वरिल अभंगाच्या ओळीतून गरीब- श्रीमंत यांच्यातील गरीबी, विषमता, भेदभावाचे वर्णन केलेले दिसून येते. तसेच एका अभंगात, " तुम्हा घरी बोचकी लुगडी। आम्हा घरी पोरें उघडी।।

तुम्हा दुर्ग दारवंटा। आम्हा घरी बारा वाटा।।" (ना.गा.१२३९/५१३)

अशा प्रकारे गरीब दुबळ्या लोकांचे जिवाळयाने वर्णन करून नामदेव विशुद्ध भक्तिची शिकवण सांगतात. तसेच गुरुग्रंथसाहित्यात समाविष्ट असलेल्या एका पदात नामदेव म्हणतात की,

" कहां करों जाति कहीं करो पाति । राम को नामु जपहुं दिनराती ।।

रांगनि रांगऊ सौबनि सकेवेड । रामनामु विनु घरीय न जीवउ ।।" (ना.गा.१८/८)

संत नामदेव वरिल पदातून स्पष्टपणे सांगतात की जातपात मानणे अयोग्य आहे. जात- पात न मानता मानवाने मानवाशी प्रेमाने वागावे. संत नामदेवांचा जन्म शिंपी कुटूंबात झालेला होता. आपला पिढ्यानुपिढ्यांच्या व्यवसायाचाच दाखला त्यांनी दिलेला आहे ते सांगतात.

" शिंपीयाचे कुळी जन्म मज झाला । परी हेतू गुंतला सदाशिवी ।।

रात्रिमाजी शिवी दिसामाजीशिवी । आराणूक जीवीं नोहे कद ।।

सुई आणि सुतळी कात्री गज दोरा । मांडिला पसारा सदाशिवीं ।।

नामा म्हणे सिवीं विठोबाची अंगी । म्हणोनियां जगी धन्य झालो ।।" (ना.गा.१२३२/५११)

वरील अभंगातून नामदेवांनी त्यांच्यामध्ये असलेली प्रपंचाविषयीची निष्ठा परमार्थ भावनेने करा प्रकारे उजळून निघते हे आपल्या भावपूर्ण शैलीतून स्पष्ट केलेले आहे. त्याचप्रमाणे काही पदांतून त्यांनी आपल्या जातीविषयीची हीनतेविषयीची भावना व्यक्त केलेली दिसून येते. उदाहरणार्थ:-

"हिनडी जाती मेरी पंढरिराया। सीपि के घर जनमु पाया।।

किंवा

" हीन दीन जाती मोरी पंढरी के राया। ऐसा तुमने नामा दरजी कू बनाया।।"'

वरील पदातून त्यांच्या मनात त्यांच्या जातीविषयी असलेला न्यूनगंड, आकस स्पष्ट होतांना दिसून येतो. एकूणच संत नामदेव यांनी आपल्या अभंग, पदांतून समाजप्रबोधनाचे कार्य केलेले दिसून येते.

संत एकनाथ :-

संत नामदेवानंतर संत संप्रदायातील महत्त्वाचे संत म्हणून एकनाथांकडे पाहिले जाते. त्यांनी आध्यात्मिकतेतून समाजप्रबोधन केले. जनसामान्यांना मानवतावाद सांगितला. वंदापेक्षा भगवद्गीता मोठी मानणे, जातीभेद निर्मूलन केले. आदर्श गृहस्थाश्रमीच्या उपदेशाबरोबरच स्त्रीयांचा गौरव करणे आणि समाजातील लोकांना सदैव सद्गुणांची जोपासना करण्यास भाग पाडणे. ही संत एकनाथांच्या साहित्यातील विचारधन आहे. त्यांच्या साहित्यातून समाजप्रबोधनाच्या विविध पैलूंचे दर्शन घडते.

संत एकनाथ सांगतात की, सर्वसामान्यांसाठी ध्यानधारणेची चाट विकट आहे अशा अवस्थेत सर्वांना फक्त भगवद्गीता जमू शकेल. कारण गीता वंदांच्या पुढे पाऊल टाकून शुद्रातिशुद्र (स्त्री) यांचा उद्धार करते. अशी भक्ती जाती- जातीतील भेद झिडकारते. नाट करते ते श्रीकृष्णमुखाने सांगतात.

"वर्णाश्रम कुळजाती। जीव शिवादि पदशिवादि उदवा।।
यांची स्फुरेना अहंकृती। या नाव उफरुना उदवा।।

माझे करिता अनन्य भजन। मी सर्वथा भक्ताधीन।।

तेथ जाति गोती ज्ञातेपण । उंच नीच वर्ण मी न म्हणे।"¹⁰

याचा अर्थ जो भगवद्गीता ऐकतो, वाचतो त्याला भक्ती प्राप्त होते. त्याला जात- वर्णाचा अभिमान कधीही स्पर्श करू शकत नाही. एकनाथांच्या उदारमतवादी मनाचे प्रतिबिंब यातून घडतांना दिसते. एकनाथांच्या काळात इस्लामी आक्रमणाचे विशेष आढळून येतात. तसेच त्यांना संपूर्ण जीवनभर जातिनिबंध आणि समाजातील भेदभावाची दरी मिटविण्यासाठी झगडावे लागले. एकनाथांनी जातिभेदाविरुद्ध मोठेबंड पुकारले होते. राणू महाराकडे जेवायला जावून जातिनिबंध झुगारले. तसेच तप्त उन्हात रडणारे महाराचे मुल कडेवर घेतले. अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या जातीतील लोकांना प्रेम देवून जातीप्रथा मोडण्याचे प्रयत्न केले. उदाहरणार्थ

चोखा डोंगा परी। भाव नोहे डोंगा।।

काय भुललासी । वरलिया रंगा।। "

वरिल पंक्तीतून भक्तश्रेष्ठ चोखामेळा यांनी स्वर्गस्थ अमृत चोख केले. यातून असे प्रतीत होते की त्यांनी ही जाती-पातीवर केलेली मात आहे. संत एकनाथ 'जोहार' या भारुडात सांगतात की,

" कंारे महारा बदमस्ता । का हो ब्राम्हणबाबा भलतेच बोलता।

तुझे बापाचे भय काय । मायबाप तुमचे आमचे एकच हाय।"¹¹

वरील ओव्यांतून ब्राम्हण आणि महार या दोघांतील संवाद येतो. त्यातून जातीवरून कशा प्रकारे अस्पृश्य माणसाला हिनवले जाते हे कळते परंतु अस्पृश्य बांधव समानता प्रस्थापित व्हावी याकरिता, माणूस हा सर्वोकडे एकच आहे त्यात सर्वर्ण- अस्पृश्य अशी भेदाभेद करून नये असा संदेश देतांना दिसून येतात. एकूणच काय तर एकनाथांनी आपल्या साहित्यातून समाजप्रबोधनातून मानवतावाद प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

संत तुकाराम :-

संत तुकाराम महाराजांना वारकरी संप्रदायात मोलाचे स्थान आहे. समाजातील प्रबोधनाच्या विचारांमध्ये तुकारामांनी मौलिक भर घातली. समाजातील विषमतेची, जातीभेदाची दरी नष्ट करण्यासाठी आपल्या अभंगातून समाजप्रबोधन केले. सामाजिक समतेची चळवळ उभी केली. त्यांच्या वैचारिकतेत समानतेच्या वागणुकीबरोबरच माणसाच्या व्यक्तिविकासास अवसर देऊन विचार व लेखन स्वातंत्र्याचा अधिकार बहाल केला. त्यांनी विधायक स्वरूपाने अनिष्ट प्रथांचे निर्मूलन केले. विठ्ठलभक्ती हा तुकारामांच्या आदर्शभूत आचार विचारांचा गाभा होय. व्यक्तित्ते नेहमी सदाचार संपन्न राहिले, वागले तर त्याच्या या वर्तनाने शत्रुही त्याचे मित्र होतात. यासर्व विचारांचा परामर्श त्यांच्या पुढील अभंगाद्वारे स्पष्ट करता येईल.

" जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती । देह कष्टविती उपकारे।"¹²

संतांसमोर समाजाचे हित आणि सुख हेच उद्दिष्ट प्रामुख्याने असते. समाज सवांगपरिपूर्ण व्हावा, तो नैतिक मार्गाने चालत राहावा, त्याची अभिवृद्धी व्हावी, त्याच्या जीवनात प्रेम आणि शांती ही मुख्य वृद्धिंगत व्हावीत. हीच खऱ्या संतांचो उत्कट इच्छा असते. समाजाचे प्रबोधन करणे हे संतवृत्तीचे प्रमुख लक्षण असते. यावरून दिसून येते की संतांचे संपूर्ण जीवन हे जगाच्या कल्याणासाठीच आहे. धन कसं मिळवावे आणि त्या मिळविलेल्या धनाचा कसा उपयोग करावा यावर तुकाराम महाराज म्हणतात.

" जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारे। उदास विचारे वेच करी ।।

उत्तमचि गती तो एक पावेल । उत्तम भोगील जीवखाणी ।।"¹³

संत तुकाराम सांगतात की, आपला व्यवहार चांगला ठेवून धन- द्रव्य कमवावे. सद्विचारातून मिळविलेले धन, संपत्ती सद्विचाराने तिचा विनीयोग करावा. त्यामुळे कुटूंबातही सौख्य लाभते. त्याप्रमाणे भेदाभेदविषयी ते पुढील अभंगात सांगतात की,

"विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेदभ्रम अमंगळ ॥१॥
अइका जी तुम्ही भक्त भागवत । कराल ते हित सत्य करा ॥२॥
कोणाही जीवाच न घडो मत्सर । वर्म सर्वेश्वर पूजनांचे ॥३॥
तुका म्हणे एका देहाचे अवयव । सुख : दुख : जीव भोग पावे ॥४॥"

वरील अभंगाद्वारे तुकाराम महाराज म्हणतात की, सर्व जगातील माणसे एकच आहेत. सर्व जग विष्णुमय आहे. असे मानणे हा वैष्णवांचा म्हणजे वारकऱ्यांचा धर्मच आहे. समाजप्रबोधन करतांना ते म्हणतात की देवाचा उपासक हा सत्य/ खरा असतो. तुम्ही कोणाचाही राग, द्वेष करू नका कारण सर्वांकडे परेश्वरतत्व भरलेले आहे. सर्व देह एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत. आपल्या शरीराच्या अवयवाप्रमाणे जर आपल्या एखाद्या अवयवास सुखाची अथवा दुःखाची अनुभूमी झाल्यास ती संपुर्ण जीवाला समप्रमाणात जाणवते त्यामुळे भेदाभेद न करता एकत्रेने राहावे पुढील अभंगात तुकाराम सांगतात की,

" महारासि सिवे । कोपे ब्राम्हण तो नव्हे ॥१॥
तया प्रायश्चित काही । देहत्याग करिता नाही ॥२॥
नातळे चांडाळ । त्याच्या अंतरी विटाळ ॥३॥
ज्याचा संग चित्ती । तुका म्हणे तो त्या याती ॥४॥"

वरील अभंगाचा लैकिक अर्थाने विचार केल्यास असे जाणवते की, महार माणसास शिवल्यावर ज्या ब्राम्हणाला संताप येतो तोखरा ब्राम्हण नव्हे. अशा संतापणाऱ्या आणि अस्पृश्यता मानणाऱ्या ब्राम्हणास देहत्यागाची जरी शिक्षा केली तरी कमीच आहे. माणूस वाईट प्रवृत्तीच्या माणसास, चांडाळास जवळ न करण्याचे कारण म्हणजे त्याच्या मनातील विटाळ. म्हणून तो चांडाळ वाटतो. जातीभेद मानवी भेदाभेद याविषयी ज्या व्यक्तित्वाच्या मनात सतत चिंतन सुरु असते. त्याला सुखप्राप्ती मिळत नाही. म्हणून प्रत्येकाने मनात 'मानवता' हा एकच धर्म ठेवून आपले आचरण करावे. एकूणच काय तर संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातून 'मानवतावाद' हा एकच धर्म असून कोणीही जातीभेद, धर्मभेद न मानता सर्व माणसे एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत. अशा पध्दतीने वागणुक करून समता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रबोधन करतांना ते दिसून येतात.

संत चोखामेळा :-

वारकरी संप्रदायातील इतर संतांप्रमाणेच संत चोखामेळा यांनी समाजप्रबोधनाचे कार्य केलेले दिसून येते. संत चोखामेळा हे अस्पृश्य जातीत जन्माला आलेले होते. या समाजाची त्यांच्या काळातील स्थिती अशी होती की, त्यांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकारच नव्हता. रोजचे जगणे त्यांना मरण वाटावे असेच होते. अशा समाजाला प्रबोधन करून त्यांनी त्यांचे अज्ञान दूर करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांना जगण्याचा आधारबरोबरच नितिसामर्थ्यांचा आदर्श घालून देण्याचे कार्य केले त्यांनी विठ्ठलभक्तीद्वारे समाजप्रबोधन केले. ते म्हणतात, "हीन याती माझी देवा । न घडे तुझी सेवा"

चोखोबांना वाटते की, मी हीन जातीचा असल्यामुळे मला अन्यायपूर्वक वागणुक मिळत होती. परमेश्वराच्या सेवेमध्ये आपली जात आडवी येते. याचे दुःख त्यांच्या मनाला बोंचत राहते. लोकांना ते सांगतात की, आपल्या वाटयाला आलेले कर्म आपण ग्रामाणिकपणे आणि निष्ठेने केले पाहिजे. अस्पृश्य समाज हा भयग्रस्त अवस्थेत जगत होता त्या समाजातील माणसे विषमतेमुळे होणाऱ्या शोषणाने जखडले गेले होते. त्यांना अन्याय सहन करावा लागत होता. अशा समाजाचे प्रबोधन करून त्यांचा आत्मविश्वास वाढविण्याचे कार्य चोखोबांनी केले. आपल्या समाजबांधवांच्या मनातील अन्याय, अस्पृश्यतेची भावना नष्ट व्हावी. केवळ उपचार म्हणून शुद्ध दैवतांचे पुजन न करता भक्तीचे, मानवी जीवनाचे मर्म त्यांना कळावे हीच आस चोखोबांच्या मनात होती म्हणून ते सांगतात.

"आदि अवघा विटाळ संचल । सोवळा तो झाला कोण न जाले"

अशा प्रकारचा प्रश्न विचारण्याचे धाडस चोखोबांच्या मनात निर्माण झाले होते. त्याच बरोबर आपल्या जीवनातील दुःख दुर करायचे असेल तर परमेश्वराशी लिन व्हावे. त्यामुळे मानवाच्या ठायी असलेली धिंता, भय यापासून त्याला मुक्ती मिळते. त्याला सुखप्राप्ती होते.

त्याचप्रमाणे संत निळोबा, संत रामदास, संत तुकडोजी महाराज, संत गाडगेबाबा, सोयराबाई, जनाबाई, मुक्ताई, बहिणाबाई या च अशा अनेक संतांनी आपल्या साहित्याच्या विविध प्रकारातून धिक्कलभक्तीच्या महिमासोबतच समाजप्रबोधनाचे कार्य केलेले दिसून येते.

सारांश :-

संतांच्या साहित्यातून एकूणच समाजप्रबोधनाबरोबरच समाजसुधारणा केलेली दिसून येते. आपल्या सभोवतालच्या समाजातील प्रत्येक माणसाला माणूस म्हणून जगण्याचा, सुखप्राप्तीचा आनंद मिळावा यासाठी विश्वव्यापी विचार मांडला. 'मानवतावाद' हा त्यांच्या साहित्याचा प्रमुख गाभा आहे. समाजात कोणीही उच्च नाही, निच नाही, जातीभेद, भेदाभेद न करता सर्वोनी गुण्यागोविंदाने एकत्र नांवावे. माणूस हा एकच आहे. अशी ऐक्याची हाक सर्व संतांनी दिली आणि म्हणून संतांचे साहित्य हे मानवतावादाचे पुरस्कार करणारे साहित्य ठरते. संतांनी ईश्वराच्या नामस्मरणातून समाजप्रबोधनाचे कार्य केले म्हणून संत हे समाजप्रबोधनकार आहेत असे म्हणणे खरे ठरते.

संदर्भसूची :-

- १) संपादक, प्राचार्य डॉ. पाटील बी.एन . प्रा. डॉ. पाटील शिरीष बी.श्री.चक्रधरस्वामी लीळा चरित्र "एकाक" प्रशांत पब्लि. जळगाव, प्र.आ.२००३ पृ.क्र. ३४
- २) तत्रैव पृ.क्र. ३४
- ३) संपादक, प्राचार्य, भगत रा.तु., संतसाहित्य आणि समाजप्रबोधन, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि. पुणे, प्रथमावृत्ती- २००५ पृ.क्र.५७
- ४) डॉ. देशमुख उषा मा., ज्ञानेश्वरी चिंतन, स्नेहवर्धन पब्लिशिंगहाऊस पुणे, प्रथमावृत्ती १९९९ पृ.क्र. ४९
- ५) मराठी अभंगाची पदे डॉ.कामत अशोक, संतसाहित्य काही अनुबंध, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे प्र. आ. २००३ पृ.क्र.७० या पुस्तकातून घेतली आहेत.
- ६) तत्रैव - पृ. क्र. ७२
- ७) तत्रैव पृ. क्र. ७२
- ८) तत्रैव पृ.क्र. ७०
- ९) हिंदी अभंगाची पदे संपा. जोशी रामदास, यांच्या सिध्दपंथापरा आणि महाराष्ट्रातील संत, विजय प्रकाशन, नागपूर प्र. आ. २००२ पृ. क्र. १०१ या पुस्तकातून घेतली आहेत.
- १०) संपा. प्राचार्य भगत रा. तु. संतसाहित्य आणि समाजप्रबोधन, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. पुणे प्र. आ. २००५ पृ. क्र.७०
- ११) तत्रैव पृ.क्र. ७१
- १२) संपा. प्रा. सोनवणे एल.जी. ,श्री एकनाथ महाराजांची निवडक भारुडे, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, प्र. आ. २००८ पृ.क्र. ६६
- १३) संपा. प्राचार्य, भगत रा.तु. संतसाहित्य आणि समाजप्रबोधन, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि.पुणे प्र.आ. २००५ पृ.क्र. ७८
- १४) तत्रैव पृ.क्र. ८१
- १५) जोशी प्र.न. तुकारामांचे निवडक अभंग, स्नेहवर्धन पब्लि. पुणे, प्र.आ. १९९५ पृ क्र. ३८
- १६) तत्रैव पृ क्र. ३८
- १७) संपा. प्राचार्य भगत रा. तु. संतसाहित्य आणि समाज प्रबोधन, दिलीपराज प्रकाशन, प्रा.लि.पुणे प्र.आ. २००५ पृ.क्र. ९८
- १८) तत्रैव पृ.क्र. ९९

